

HELSINGFORS UNIVERSITET

Varför börjar människor tro på konspirationsteorier?

En socialpsykologisk litteraturöversikt

Kandidatavhandling

i Kandidatprogrammet i samhällsvetenskaper, socialpsykologi

Författare: Sara Nyberg

Handledare: Rasmus Mannerström

11.12.2025

Helsingfors

Fakultet: Svenska social- och kommunalhögskolan vid Helsingfors universitet

Utbildningsprogram: Kandidatprogrammet i samhällsvetenskaper

Studieinriktning: Socialpsykologi

Författare: Sara Nyberg

Arbetets namn: Varför börjar människor tro på konspirationsteorier? En socialpsykologisk litteraturöversikt

Arbetets art: Kandidatavhandling

Månad och år: December 2025

Sidantal: 29

Nyckelord: Konspirationsteorier, socialpsykologi, kognitiva mekanismer, sociala mekanismer, motivationsbaserade mekanismer

Handledare: Rasmus Mannerström

Förvaringsplats: E-thesis

Övriga uppgifter: -

Sammandrag:

Mitt syfte med denna avhandling är att redogöra för varför människor börjar tro på konspirationsteorier genom att undersöka vilka socialpsykologiska mekanismer som ligger bakom denna tro. Konspirationsteorier är ett globalt fenomen som kan påverka samhällelig och vetenskaplig tillit samt politisk polarisering. Denna avhandling är gjord som en litteraturöversikt baserad på vetenskapliga artiklar publicerade i socialpsykologiska journaler. Analysen är strukturerad i tre huvudsakliga kategorier: kognitiva, sociala och motivationsbaserade förklaringar. Resultaten visar att kognitiva mekanismer som mönstersökande, försvar av etablerade övertygelser och bristen på kritiskt tänkande kan öka sannolikheten att börja tro på konspirationsteorier. Sociala mekanismer som skuldbeläggning av utgrupper, delad verklighetsuppfattning och sociala normer samt misstro mot samhälleliga institutioner spelar också en betydande roll. Resultatet visar även att motivationsbaserade mekanismer såsom behoven av kontroll, unikhet och säkerhet kan förstärka denna tro. Sammanfattningsvis visar litteraturöversikten att tron på konspirationsteorier är ett komplext, men samtidigt normalt, socialpsykologiskt fenomen som formas av samspelet mellan flera mekanismer. En ökad förståelse för detta samspel kan stödja utvecklandet av effektiva strategier för att bland annat främja kritiskt tänkande, stärka tilliten till institutioner och motverka skadliga konspirationsteorier. Vidare forskning behövs särskilt i icke-västerländska kontexter för att ge en mer heltäckande bild av fenomenet.

Innehåll

1	Inledning.....	4
2	Problem och avgränsningar.....	6
3	Metod.....	6
4	Socialpsykologiska mekanismer bakom tron på konspirationsteorier	7
4.1	Bakgrund	7
4.2	Kognitiva förklaringar.....	8
4.2.1	Attribution, proportionalitet och mönstersökande.....	8
4.2.2	Informationsbearbetning och försvar av övertygelser	10
4.2.3	Kritiskt tänkande och kognitiv utveckling	11
4.3	Sociala förklaringar	12
4.3.1	Social identitet och grupptillhörighet	12
4.3.2	Normer och social bekräftelse	14
4.3.3	Misstro, marginalisering och samhälleliga faktorer	15
4.4	Motivationsbaserade förklaringar.....	17
4.4.1	Behov av kontroll och meningsskapande.....	17
4.4.2	Behov av unikheter och självmotiv	18
4.4.3	Systemhot, utbildning och tillit.....	19
4.5	Sammanfattning.....	21
5	Diskussion och slutsatser.....	23
	Litteratur.....	26

1 Inledning

Konspirationsteorier är inte ett så nytt fenomen som många tror. Teorier om att månlandningen var iscensatt eller att 9/11 var ett insiderjobb visar att sådana föreställningar har funnits länge (Douglas & Sutton, 2023). De är utbredda i många delar av världen och omfattar en rad olika ämnen. Andra populära exempel är teorier om att vacciner leder till autism, att HIV inte orsakar AIDS och att prinsessan Diana blev mördad. Även om de för många kan verka överdrivna är tron på konspirationsteorier vanlig (Oliver & Wood, 2014). Till exempel i USA tror var tredje amerikan att den globala uppvärmningen är påhittad (Douglas et al., 2017), och över hälften av befolkningen i USA och vissa europeiska länder tror på minst en konspirationsteori (Prims, 2024). Ofta ser människor inte själva sina föreställningar som konspirationsteorier, delvis på grund av den negativa uppmärksamheten som anhängare ofta får (Oliver & Wood, 2014). En orsak till att konspirationsteorier hålls vid liv är dock att vissa har visat sig vara sanna, till exempel Watergateskandalen (van Prooijen & Douglas, 2018; Wagner-Egger et al., 2023).

Konspirationsteorier kan definieras som förklaringar till viktiga händelser eller kriser, där hemliga aktörer påstås ha dolda agendor med onda avsikter (Douglas et al., 2017). De erbjuder enkla förklaringar till komplexa problem, och hävdar att specifika händelser inte sker av en slump, utan är planerade. Konspirationsteorier lägger skulden på andra och blandar ihop värderingar av rätt och fel med resonemang om sant och falskt. Anhängare ser sig själva som offer och sanningssägare (Önnerfors, 2021). Konspirationsteorier tillfredsställer också viktiga socialpsykologiska motiv, såsom behovet av meningsskapande, förståelse, kontroll, trygghet och en positiv bild av sig själv och den egna gruppen (Douglas et al., 2017).

Under de senaste åren har konspirationsteorier fått en särskilt framträdande plats i offentligheten, speciellt i takt med utvecklingen av internet och sociala medier (Robertson et al., 2022). Under covid-19-pandemin fick konspirationsteorier stor omfattning, framför allt på digitala plattformar (Douglas & Sutton, 2023). Det spreds teorier om virusets ursprung, spridning och behandling. Vissa trodde till och med att viruset var påhittat. Detta ledde till att många vägrade ta vaccinen och följa allmänna restriktioner (Önnerfors, 2021). Samtidigt har tilliten till institutioner i Finland minskat kraftigt. Efter pandemin litar bara ungefär hälften av finska medborgare på hälso- och sjukvårdstjänsterna, jämfört med 76 procent år 2020 (Yle News, 2025). Även förtroendet för regeringen har sjunkit markant: 2023 rapporterade endast 47 procent högt eller måttligt förtroende, vilket är en minskning med 14 procentenheter från 2021. Tilliten till politiska partier är lägst av alla

institutioner, med endast 37 procent (OECD, 2024). Denna minskade tillit är ett brett samhällsproblem, och forskning visar att låg institutionell tillit kan öka benägenheten att dras till alternativa förklaringar (van Prooijen & Douglas, 2018). Å andra sidan visar experiment att exponering för konspirationsteorier minskar förtroendet för statliga institutioner, även när teorierna inte är direkt relaterade till dem (Douglas et al., 2017).

Konspirationsteorier kan dessutom få betydande konsekvenser för både individer och samhällen. De kan bidra till handlingar som terrorism, fördomar, hälsorisker och politiskt våld (Uscinski et al., 2022). De kan också utvecklas till trossystem som inte går att bemöta med rationella argument (Önnerfors, 2021), och deras spridning underlättas av sociala medier (Douglas & Sutton, 2023). Dessa potentiella konsekvenser understryker vikten av att förstå varför människor dras till konspirationsteorier.

Det är först under de senaste två decennierna som forskare inom socialpsykologi på allvar har börjat studera konspirationsteorier, i takt med att det blivit tydligt hur omfattande och spridda de är i dagens samhälle. Forskare som Karen Douglas och Jan-Willem van Prooijen har haft en central roll i att etablera det socialpsykologiska forskningsfältet kring konspirationsteorier, och deras studier ligger till grund för mycket av den moderna förståelsen av fenomenet (Douglas et al., 2017; van Prooijen & Douglas, 2018). För att kunna forska i konspirationsteorier räcker det dock inte att man enbart pekar på samhällsförändringar eller informationsspridning, utan det är också nödvändigt att man analyserar de socialpsykologiska mekanismer som ligger bakom. Tidigare forskning lyfter fram kognitiva faktorer, till exempel människors tendens att se mönster, sociala faktorer såsom gruppmedlemskap och social bekräftelse, samt motivationsbaserade faktorer såsom behovet av kontroll och trygghet (Douglas et al., 2017).

Mot denna bakgrund syftar denna avhandling att sammanställa tidigare socialpsykologisk forskning om varför människor börjar tro på konspirationsteorier. Avhandlingen inleds med ett kapitel om problem och avgränsningar, där syftet och forskningsfrågorna presenteras. Därefter följer metodkapitlet. Kapitel fyra går igenom tidigare forskning och teori, uppdelat i tre kategorier: kognitiva, sociala och motivationsbaserade förklaringar. Därefter sammanfattas teoridelen, följt av diskussion och slutsatser. Avhandlingen avslutas med referenslistan.

2 Problem och avgränsningar

Mitt syfte med denna avhandling är att på basis av tidigare forskning redogöra för varför människor börjar tro på konspirationsteorier. Avhandlingen kommer att undersöka vad socialpsykologisk forskning säger om fenomenet, och därmed bidra till en ökad förståelse för dess bakomliggande mekanismer. Således blir min forskningsfråga: Vilka kognitiva, sociala och motivationsbaserade faktorer bidrar till att människor utvecklar tro på konspirationsteorier?

Avhandlingen kommer främst att utgå från ett socialpsykologiskt perspektiv, även om andra perspektiv kan nämnas kort. Jag kommer inte att gå in på exempelvis klinisk psykologi, neurovetenskap eller politik. Avhandlingen kommer fokusera på vilka socialpsykologiska faktorer som bidrar till att människor dras till konspirationsteorier, och inte hur tron till exempel förstärks, sprids eller vilka konsekvenser den får. Jag kommer inte att jämföra olika åldrar, länder eller kulturer, utan jag kommer att utgå från forskning som främst är gjord i västerländska kontexter. Detta eftersom majoriteten av tillgänglig litteratur är baserad i dessa länder.

3 Metod

Den här avhandlingen är genomförd som en litteraturöversikt. I det första steget gjordes informationssökningar i Helka, Web of Science och Google Scholar med sökord som “conspiracies”, “conspiracy theories” och “social psychology”. Jag använde även ChatGPT som stöd i den inledande informationssökningen genom att skriva in min rubrik, mitt syfte och min problemformulering för att få förslag på relevanta källor, vars relevans och riktighet jag sedan verifierade. Jag gick också igenom referenslistor i centrala artiklar för att hitta fler relevanta studier. I det andra steget gjorde jag ett systematiskt urval baserat på artiklarnas abstract, där jag valde ut sådana som var högt citerade, peer review-granskade och tillgängliga. Totalt valdes omkring 30 artiklar som är publicerade mellan 2013 och 2025. Mina huvudsakliga källor kommer från socialpsykologiska tidskrifter som *Current Opinion in Psychology*, *Political Psychology*, *British Journal of Social Psychology* och *Frontiers in Psychology*, som ofta publicerar forskning inom området. I det tredje steget analyserades materialet tematiskt utifrån tre huvudkategorier: kognitiva, sociala och motivationsbaserade mekanismer bakom tron på konspirationsteorier. De källor jag har använt mest är Douglas et al. (2017), van Prooijen & van Vugt (2018), van Prooijen & Douglas (2018), Biddlestone et al. (2021) och Uscinski et al. (2022).

4 Socialpsykologiska mekanismer bakom tron på konspirationsteorier

4.1 Bakgrund

Konspirationsteorier definieras som förklaringar till viktiga händelser eller situationer som involverar hemliga och ofta ondskefulla handlingar av mäktiga grupper eller aktörer (Douglas et al., 2017). De skiljer sig från andra typer av förklaringar genom att de ifrågasätter den officiella versionen av händelser och tolkar dem som resultatet av dolda motiv och avsikter. Dessa teorier behöver inte vara falska, och det är dels därför de drar till sig följare, men de kännetecknas av en misstro mot etablerade institutioner och en övertygelse om att sanningen medvetet undanhålls (Douglas et al., 2017).

Forskning visar att konspirationsteorier är ett universellt fenomen som förekommer i alla kulturer och historiska perioder, oberoende av modern kommunikation och teknologi (van Prooijen & van Vugt, 2018). Även om de flesta empiriska studier har genomförts i västerländska kontexter visar tillgänglig forskning att tron på konspirationsteorier är globalt utbredd och inte begränsad till specifika grupper eller individer. Senare forskning visar dessutom att tron på konspirationsteorier är förhållandevis stabil över tid. Den är inte knuten till en viss politisk ideologi eller samhällsgrupp, utan förekommer brett i befolkningen (Uscinski et al., 2022). De flesta människor tror på någon form av konspiration, särskilt i tider av osäkerhet (Douglas et al., 2017). Vidare har forskning visat att tro på en konspirationsteori ofta hänger samman med tro på andra, ibland till och med motsägelsefulla teorier, vilket antyder att sådana övertygelser är kopplade till gemensamma underliggande socialpsykologiska mekanismer (van Prooijen & van Vugt, 2018).

Konspirationsteorier är alltså ett vanligt socialpsykologiskt fenomen, och inte så udda som många tror. Socialpsykologisk forskning ser tron på konspirationsteorier som en normal del av mänskligt meningsskapande, och inte nödvändigtvis ett tecken på psykisk ohälsa (Douglas et al., 2017). Nyare forskning visar även att konspirationstro kan ha betydande samhällsliga konsekvenser, såsom minskat förtroende för myndigheter, ökad politisk polarisering och motstånd mot vetenskapliga rekommendationer (Douglas et al., 2019).

Forskning har identifierat flera olika socialpsykologiska funktioner bakom tron på konspirationsteorier (Douglas et al., 2017; van Prooijen & Douglas, 2018). De kan delas in i

kognitiva, sociala och motivationsbaserade förklaringar, som alla växelverkar med varandra. Det är först under de senaste åren som forskare inom socialpsykologi på allvar har börjat studera konspirationsteorier, och nu har fenomenet blivit ett etablerat tvärvetenskapligt fält inom socialpsykologin (Douglas et al., 2017). På senare år har forskningsfältet utvecklats snabbt, med mer teoretiskt integrerade och metodologiskt varierade studier som bidragit till en fördjupad förståelse av konspirationsteorier som ett socialpsykologiskt fenomen (Stasielowicz, 2022).

4.2 Kognitiva förklaringar

Detta kapitel presenterar olika kognitiva förklaringar till att människor börjar dras till konspirationsteorier. Kapitlet diskuterar individens sätt att tolka sin sociala omgivning, och kopplar konspirationsteorier till hur människor försöker skapa mening och hantera osäkerhet i en komplex värld. I det första underkapitlet diskuteras attributionsbias och agentdetektion, samt proportionalitetsbias och mönstersökande. I det andra underkapitlet behandlas informationsbearbetning och försvar av övertygelser, med fokus på bekräftelsebias och kognitiv dissonans. I det sista underkapitlet diskuteras kritiskt tänkande och kognitiv utveckling. Dessa kognitiva mekanismer placerar individen i en social kontext och förklarar hur individer uppfattar och tolkar sin omvärld. Samtidigt kan dessa mentala genvägar och tolkningsmönster leda till att vi drar felaktiga slutsatser eller håller fast vid vissa övertygelser.

4.2.1 Attribution, proportionalitet och mönstersökande

Människor har en vilja att hitta tydliga orsaker och samband bakom händelser, ofta genom att peka ut aktörer. Detta sker särskilt när händelser är oväntade, hotfulla eller svåra att förstå. Denna tendens kallas attributionsbias, och innebär att man överskattar avsiktliga förklaringar och underskattar slump eller strukturella faktorer (Leman & Cinnirella, 2013). Detta hjälper människor att bilda en stabil världsbild och gör att de slipper acceptera mer komplexa eller slumpmässiga orsaker. I stället föredrar en del människor att tro att någon med makt eller dolda motiv ligger bakom en viss händelse. Detta behov av att hitta en medveten aktör bakom händelser kan bidra till tron på konspirationsteorier (Leman & Cinnirella, 2013).

Identifiering av avsiktliga aktörer, eller agentdetektion (eng. *agency detection*) är tendensen att tillskriva händelser avsiktliga aktörer eller agenter, även när de kan ha uppstått slumpmässigt. Det handlar om att känna igen motiven och avsikterna bakom andras handlingar, och kan kopplas ihop med mentalisering, alltså att förstå vad andra tänker och känner (Van Prooijen & van Vugt, 2018). Historiskt har denna förmåga använts för empati, samarbete, samt normer om uppförande, men ibland upptäcker människor aktörer där de egentligen inte finns. Detta tankefel kan leda till en ökad tro på konspirationsteorier (Van Prooijen & van Vugt, 2018). En relaterad mekanism är avsikt bias (eng. *intentionality bias*), som är tendensen att söka efter eller uppfatta avsikter i allt som händer, även i situationer där sådana kanske inte finns. Detta är en till heuristik som människor som tror på konspirationsteorier ofta använder sig av (Stall & Petrocelli, 2023).

När händelser och sociala fenomen är omfattande och lämnar människor missnöjda med sina småskaliga förklaringar, är tron på konspirationsteorier starkare (Douglas et al., 2017). Detta kallas proportionalitetsbias, alltså att stora händelser måste ha stora, avsiktliga orsaker.

Konspirationsteorier påstår att onda planer är avsiktligt orsakade av en aktör eller grupp. Teorierna underskattar rollen av slumpen, olyckor och mänskliga fel, och överskattar på samma gång makten och onda avsikter hos konspiratörerna. Det är ett sätt för människor att snabbt förstå allvarliga hot i en social värld (Van Prooijen & van Vugt, 2018).

Människor har också en tendens att söka och se samband och mönster, även där sådana inte finns. Vi antar ofta att vi vet hur andra människor och händelser kopplas ihop. Att förstå världen på detta sätt har evolutionärt hjälpt människor att känna igen hot, samt förutse konsekvenser och anpassa sig till krav av olika situationer (Van Prooijen & van Vugt, 2018). Ofta är denna typ av mönstersökande viktig för att vi ska fungera och överleva. Till exempel vet vi att om vi äter något giftigt kan vi bli sjuka eller dö. Trots detta hittar människor ibland mönster som inte egentligen hänger ihop. Detta kallas för illusorisk mönsteruppfattning eller mönsterigenkänning (eng. *illusory pattern perception*) (Van Prooijen & van Vugt, 2018).

Tendensen att se mönster uppstår ofta i försök att förstå sociala händelser och aktörers avsikter, särskilt i tider av osäkerhet. Det har visat sig att människor som har en större vana att söka efter samband och mönster i olika sammanhang tror mera på konspirationsteorier (Douglas et al., 2017). Tendensen att se samband och mönster, även där inga finns, är ett sätt att förstå världen, och de tankefel som kan uppstå i denna kognitiva process leder till alla möjliga irrationella övertygelser. Fördomar i mönsteruppfattning är empiriskt relaterade till konspirationsteorier. Personer som tror på konspirationsteorier överskattar till exempel sannolikheten för att händelser är kopplade till

varandra. Dessutom är tron på konspirationsteorier förknippad med en tendens att uppfatta mönster i slumpmässiga händelser, till exempel myntkast (Van Prooijen & van Vugt, 2018).

Ytterligare ett kognitivt felslut som kan bidra till tron på konspirationer är konjunktionsfelslutet (eng. *conjunction fallacy*), som handlar om en logisk felslutning där individer felaktigt uppskattar sannolikheten för en kombination av två händelser att vara större än sannolikheten för någon av de enskilda händelserna (Stall & Petrocelli, 2023). Detta kan leda till att komplexa och osannolika förklaringar uppfattas som mer troliga än enkla och statistiskt sannolikare alternativ, vilket i sig kan leda till en ökad sannolikhet för tro på konspirationsteorier.

4.2.2 Informationsbearbetning och försvar av övertygelser

Människors sätt att bearbeta information påverkas av både individuella och sociala faktorer. Socialpsykologisk forskning visar att informationsbearbetning ofta styrs av behovet att skapa mening, minska osäkerhet och bevara en stabil världsbild (Douglas et al., 2017; Van Prooijen & van Vugt, 2018). När människor möter tvetydig eller hotfull information tenderar de att använda sig av mentala genvägar, eller heuristiker, för att snabbt tolka och förstå situationen (Leman & Cinnirella, 2013). Dessa heuristiker kan leda till systematiska tankefel, särskilt i sociala sammanhang där individer påverkas av gruppens uppfattningar och emotioner (Douglas et al., 2017).

Människor tenderar att leta efter bekräftelse för det de redan tror på och bortse från motstridande information, vilket kallas för bekräftelsebias (eng. *confirmation bias*). Människor söker information som bekräftar gruppens eller den egna sociala identitetens uppfattning. Samtidigt kan dessa individer vägra att betrakta bevis som motsäger deras övertygelser (Leman & Cinnirella, 2013). Detta är speciellt starkt när konspiratoriska övertygelser har blivit etablerade. Konspirationsteorier skyddar övertygelser som människor håller fast vid genom att framställa motsägande bevis som en del av konspirationen (Douglas et al., 2017).

Tendensen att dra förhastade slutsatser (eng. *jumping to conclusions bias*) handlar om att dra snabba slutsatser baserat på begränsad information. Detta är en kognitiv stil som gör att man fäster stor vikt vid första intrycket och inte söker mer information. Personer med detta tänkande accepterar lättare förklaringar som känns rimliga, till exempel konspirationsteorier, utan att kritiskt granska dem (Pytlik et al., 2020). En relaterad aspekt till att dra förhastade slutsatser är hur mycket information individer samlar in innan de drar dessa slutsatser. Forskning har visat att personer som tenderar att

dra förhastade slutsatser, också samlar in mindre information innan de fattar beslut, jämfört med personer som inte tror på konspirationsteorier (Pytlik et al., 2020).

4.2.3 Kritiskt tänkande och kognitiv utveckling

Personer som tror på konspirationsteorier tenderar att använda sig mera av intuitivt tänkande, till exempel magkänsla, och samlar även in mindre information innan de fattar beslut än de som inte tror på konspirationsteorier (Pytlik et al., 2020). Personer med intuitivt tänkande accepterar snabbare enkla och tillfredsställande berättelser, vilket ofta hittas i konspirationer.

Konspirationsteorier väcker starka känslor, vilket gör dem extra tilltalande för personer som styrs av intuition och emotioner snarare än logik. Människor som tänker intuitivt slår ofta ihop många olika aktörer till en enda grupp i sitt tänkande, vilket är ett exempel på en kognitiv genväg, eller heuristik (Pytlik et al., 2020).

Analytiskt tänkande handlar om att långsamt och avsiktligt bearbeta information och att medvetet sträva efter att nå objektiv förståelse av fakta (Gjoneska, 2021). Forskning visar att personer med mindre analytiskt tänkande är mer benägna att tro på konspirationsteorier (Douglas et al., 2017; Gjoneska, 2021; Jedinger & Siegers, 2024). Att förstå verkliga och komplexa händelser kräver mer kognitiv ansträngning, vilket i sin tur kräver att man måste tänka analytiskt och följa många olika aktörers handlingar och motiv. Detta är för många svårt och mentalt krävande, vilket leder till att vissa föredrar att förenkla sitt tänkande (Pytlik et al., 2020).

Det finns även ett samband mellan kritiskt tänkande och konspirationsteorier. Medan analytiskt tänkande handlar om att bearbeta information på ett logiskt sätt, rör kritiskt tänkande förmågan att värdera och granska information. Forskning visar att bristande kritiskt tänkande ökar benägenheten att tro på konspirationsteorier. Personer som inte granskar, tolkar eller värderar fakta på ett reflekterande sätt är mer mottagliga för konspiratoriska förklaringar (Gjoneska, 2021). Däremot minskar tron på konspirationer hos personer som aktivt identifierar sina egna tankefel och överväger bevis som motsäger deras uppfattningar. En oförmåga att tänka kritiskt innebär ofta svårigheter att bedöma sannolikheter och att ta hänsyn till motstridande information, vilket ytterligare förstärker konspiratoriskt tänkande (Stall & Petrocelli, 2023).

Ett relaterat tänkande är vetenskapligt resonemang, som innebär förmågan att testa, revidera och uppdatera hypoteser när man får nya bevis (Gjoneska, 2021). Vetenskapligt tänkande kan därför ses

som en förlängning av kritiskt tänkande, där man tillämpar systematiska metoder för att pröva och revidera sina uppfattningar. Detta är den mest specialiserade av de tre tänkarstilarna i detta kapitel, och det är också den minst studerade enligt Gjoneska (2021) när det kommer till konspirationsteorier. Forskning har visat att det kan finnas ett samband mellan begränsat vetenskapligt tänkande och tro på konspirationsteorier, men det empiriska materialet är begränsat.

Forskning visar att personer med sämre utbildning och lägre utbildningsnivå är mer benägna att tro på konspirationsteorier, vilket kan förklaras av mindre utvecklat analytiskt och kritiskt tänkande (Douglas et al., 2017; Gjoneska, 2021; Pytlik et al., 2020). Utbildning kan bidra till att stärka kognitiva färdigheter som källkritik, logiskt resonemang och vetenskaplig förståelse, vilket i sin tur minskar benägenheten att acceptera konspiratoriska förklaringar utan kritisk granskning. Bristen på tillräcklig utbildning kan ha motsatt effekt. Detta gör även att till exempel barn och unga, som ofta saknar fullt utvecklat kritiskt tänkande, är mer mottagliga för att acceptera information utan ifrågasättande (Sharevski & Loop, 2023).

4.3 Sociala förklaringar

Detta kapitel presenterar olika sociala förklaringar till att människor börjar tro på konspirationsteorier. Fokus ligger på hur mellanmännsliga processer, grupprelationer och samhällsliga strukturer kan bidra till att forma och förstärka sådana föreställningar. I det första underkapitlet diskuteras social identitet och grupptillhörighet, och hur behovet av att upprätthålla en positiv bild av den egna ingruppen kan driva tron på konspirationsteorier. I det andra underkapitlet behandlas normer och social bekräftelse, och hur grupper skapar delade verklighetsuppfattningar och förstärker tron genom interaktion och social belöning. I det sista underkapitlet diskuteras misstro, marginalisering och samhällsliga faktorer, där upplevda hot, utsatthet och diskriminering bidrar till tron på konspirationsteorier.

4.3.1 Social identitet och grupptillhörighet

Konspirationsteorier kopplas ofta till social identitet eftersom en viktig del av människors karaktär är just de grupper de tillhör. Genom att identifiera sig med grupper skapar människor en känsla av tillhörighet och mening i den sociala världen. Samtidigt finns ett starkt behov av att bevara en

positiv social identitet, alltså en gynnsam bild av den egna ingruppen, samt att känna samhörighet och erkännande (Robertson et al., 2022). Konspirationsteorier tilltalar därför ofta individer vars positiva självbild eller gruppstillhörighet upplevs som hotad (Douglas et al., 2017). För att stärka bilden av ingruppen kan människor nedvärdera utgrupper, det vill säga grupper som uppfattas vara annorlunda jämfört med den egna (Robertson et al., 2022). Att lägga skulden på andra blir då en defensiv strategi som skyddar ingruppen och minskar känslor av skuld eller misslyckande (Biddlestone et al., 2021; Robertson et al., 2022). På så sätt blir konspirationsteorier en varningsmekanism för att identifiera fiender som hotar ingruppen. De blir ett sätt att identifiera och förklara hot mot ingruppen genom att hitta ondskefulla yttre aktörer (Robertson et al., 2022; Wagner-Egger et al., 2023).

Ur ett evolutionärt perspektiv kan tron på konspirationsteorier ses som en biprodukt av människans hot- och alliansdetekteringssystem (van Prooijen & van Vugt, 2018). Detta system hjälper människor att avgöra vilka grupper som är vänliga eller fientliga, samt känna igen potentiella faror. Detta leder till en tendens att vara särskilt vaksam mot utgrupper som uppfattas som hotfulla, medan ingruppen tenderar att betraktas som trygg. Konspirationsteorier kan därmed ses som en överaktivering av detta system. När människor upplever osäkerhet i sin sociala omgivning blir de mer benägna att tolka andra grupper som farliga eller fientliga (van Prooijen & van Vugt, 2018).

Utöver att upptäcka hot har människor också utvecklat ett alliansdetekteringssystem. Det här systemet hjälper oss med att identifiera vänliga och fientliga allianser, alltså vem som kan ge oss skydd och resurser samt vem som kan utgöra hot (van Prooijen & van Vugt, 2018). Individer delar automatiskt in andra i in- och utgrupper, till exempel baserat på gemensamma åsikter eller värderingar. Det här sker ofta snabbt och omedvetet och påverkar hur vi tolkar världen. Eftersom en konspiration i grunden är en misstänkt hemlig allians, kan en överaktivering av detta system leda till att människor uppfattar allianser som egentligen inte finns, vilket i sin tur kan förstärka tron på konspirationsteorier (van Prooijen & van Vugt, 2018).

Något annat som ofta kopplas till konspirationsteorier är begreppet kollektiv narcissism. Kollektiv narcissism förklarar känslan av att den egna ingruppens storhet inte uppskattas tillräckligt av andra. Ingruppen får inte det erkännande den påstås ha rätt till, och det leder till en tendens att skylla på utgrupper för ingruppens motgångar (Douglas et al., 2017; Biddlestone et al., 2021). Ett starkt engagemang för sin ingrupp betyder inte nödvändigtvis en ökad tro på konspirationsteorier, men om det överlappas med kollektiv narcissism, där behovet av yttre erkännande är särskilt stort, kan det öka sannolikheten betydligt (Biddlestone et al., 2021).

4.3.2 Normer och social bekräftelse

Forskning har visat att konspirationsteorier inte sprids av en slump, utan inom grupper som redan delar samma värderingar. Tron på konspirationsteorier blir en form av lojalitet och tillhörighet, vilket förstärker gruppens interna normer (Douglas & Sutton, 2023). Stödet för en specifik konspirationsteori beror dessutom på hur mycket den bidrar till en känsla av gemenskap (Biddlestone et al., 2021). Ju starkare gemenskap individen upplever, desto mer benägen blir hen att tro på konspirationsteorin.

Utöver känslan av gemenskap kan tron förstärkas genom känslan av utfrysning, exkludering och isolering (Biddlestone et al., 2021), samt en vilja att förstå och förklara sina egna upplevelser kring dem (Douglas et al., 2017). Tron på att en mäktig elit eller utgrupp har onda avsikter mot den egna gruppen stärker intragrupsnormer och misstro mot utgruppen. Då ökar också den interna bekräftelsen inom gruppen (Douglas & Sutton, 2023).

Konspirationsteorier fyller därmed en socialt bekräftande funktion. De hjälper individen att känna tillhörighet och moralisk rättfärdighet inom sin grupp (Douglas & Sutton, 2023). Människor söker ofta interpersonella band med personer som delar deras intressen och ideologier (Biddlestone et al., 2021). Sådana band skapas ofta i onlinegemenskaper, där individer kan hitta bekräftelse hos likasinnade och tillsammans stärka tron på att den egna gruppen har rätt och alla andra är emot dem (Douglas & Sutton, 2023).

I dessa digitala miljöer syns social bekräftelse genom interaktion, där användare kan gilla, kommentera och dela konspiratoriskt innehåll. Genom detta stärks den sociala bekräftelsen och normen att sådant beteende är acceptabelt eller till och med eftersträvansvärt (Douglas & Sutton, 2023). Dessutom tenderar kommentarerna och inläggen att bli alltmer negativa och polariserade ju mer aktiva medlemmarna är. Därtill exponerar algoritmerna medlemmarna för liknande information som förstärker redan befintliga övertygelser. När samma narrativ upprepas tillräckligt ofta uppstår så kallade informationskaskader, där uppfattningen gradvis blir sanning inom gruppen (Douglas & Sutton, 2023).

Samtidigt finns en oro för social exkludering. Inom den egna gruppen blir tron på konspirationsteorier en norm och ett sätt att få bekräftelse, medan den i samhället ofta betraktas som

avvikande. För att bevara sin sociala legitimitet kan de som tror på konspirationsteorier kalla sina idéer för konspirationsfakta (Douglas & Sutton, 2023). I den egna gruppen kan det dessutom bli kostsamt att ifrågasätta övertygelseerna, eftersom det kan leda till uteslutning. Wagner-Egger et al. (2022) visar att individer som aktivt engagerar sig i delning och diskussion av konspirationsteorier inom sin gemenskap får större social belöning och bekräftelse, medan de som distanserar sig riskerar att tappa sin status eller koppling till gruppen. Detta förstärker både normerna och känslan av tillhörighet inom gruppen.

Inom dessa grupper formas ofta en delad verklighetsuppfattning, där medlemmarna inte bara delar samma världsbild utan också aktivt bekräftar varandras tolkningar av världen. Douglas och Sutton (2023) beskriver detta som epistemiska gemenskaper (eng. *epistemic communities*). Dessa är gemenskaper där tillhörighet och förståelse blir viktigare än fakta. I sådana sammanhang uppfattas gruppens sanning som mer trovärdig än andras, vilket ytterligare stärker gruppens sammanhållning och motstånd mot kritik. På så sätt skapas en kollektiv verklighet som erbjuder trygghet men försvårar ifrågasättande. Tro på konspirationsteorier kan också ge status och erkännande, där de som tror anser sig vara sanningssägare (Ren et al., 2023).

4.3.3 Misstro, marginalisering och samhälleliga faktorer

Tron på konspirationsteorier är högre bland grupper som upplever intergruppshot och känner sig utsatta i samhället, samt grupper med låg status (Douglas et al., 2017). Detta gäller speciellt grupper som är defensiva kring sina gruppidentiteter, till exempel etniska och religiösa minoriteter (Jedinger & Siegers, 2024). Konspirationsteorier kan för dessa grupper fungera som en förklaring till gruppens underläge och därmed skapa sammanhållning (Douglas & Sutton, 2023). Detta leder till fördomar mot mäktiga grupper och de som uppfattas som fiender (Biddlestone et al., 2021) och syns till exempel i hur förlorande partiers följare är mer benägna att tro på konspirationsteorier (Robertson et al., 2022). Även grupper som känner att de blivit utsatta för brott, vare sig det hänt eller inte, tror mer på mäktiga utgrupper med onda avsikter. Individer eller grupper kan ta till sig konspirationsteorier för att försvara sig själva, och befria sig från en känsla av skuld på grund av sin missgynnade position (Douglas et al., 2017). Även känslan av alienation och anomi, alltså en personlig oro och bristande förståelse för den sociala världen, ökar tron på konspirationsteorier (Douglas et al., 2017).

Ett relaterat begrepp som förklarar hur hot mot den egna gruppen kan förstärka tron på konspirationsteorier är systemidentitetshot (eng. *system identity threat*). Federico et al. (2018) introducerar begreppet som beskriver hotet mot den egna gruppens världsbild eller status. När individer känner att samhällets grundläggande värderingar attackeras till följd av social förändring, aktiveras detta system, vilket utlöser en misstro mot samhället samt de som har makten. Konspirationsteorier blir då ett sätt att försvara gruppidentiteten och återfå en känsla av kontroll i ett upplevt orättvist samhälle, samt att kunna skylla förändringar på yttre aktörer. På det här sättet bidrar systemidentitetshot till att förstärka tron, särskilt i tider av snabb social eller kulturell förändring.

Denna misstro kan även riktas mot institutioner och auktoriteter, vilket är centralt för hur tron på konspirationsteorier utvecklas. Pierre (2020) introducerar en socio-epistemisk modell där han presenterar två väsentliga faktorer för tron på konspirationsteorier: epistemisk misstro och felaktig informationsbearbetning. Epistemisk misstro handlar om känslan av att inte kunna lita på information som sprids av etablerade källor, till exempel myndigheter, institutioner eller traditionella nyhetsmedier. Då kan alternativa källor, såsom forum eller bloggar, framstå som mer trovärdiga, särskilt om de uppfattas som ärliga, autentiska eller på folkets sida. Epistemisk misstro leder enligt Pierre (2020) till felaktig informationsbearbetning, där individer selektivt tar till sig information som stämmer överens med deras uppfattningar. Tillsammans leder dessa två faktorer till alternativa förklaringar, där tron på konspirationsteorier upplevs som mer meningsfull och trovärdig, samt ett sätt att återfå kontroll och förstå världen.

Pierre (2020) betonar dessutom att misstron mot institutioner inte uppstår i ett vakuum, utan formas av historiska och sociala erfarenheter. Grupper som upplevt marginalisering, diskriminering eller rasism har ofta skäl att misstro makthavare och institutioner, eftersom dessa aktörer historiskt har agerat mot deras intressen. För dessa grupper kan konspirationsteorier därför fungera som ett sätt att förstå sin samhällsposition och förklara ojämlikhet och orättvisor.

Slutligen visar forskning att tron på konspirationsteorier inte nödvändigtvis ökar över tid, utan varierar beroende på samhälleliga och politiska omständigheter. Sociala faktorer som polarisering, misstro mot auktoriteter och samhällskriser är avgörande för när och hos vilka grupper konspirationsteorier får fäste (Uscinski et al., 2022). Detta tyder på att tron på konspirationsteorier inte är ett nytt fenomen, utan en återkommande följd av samhällelig misstro och upplevd marginalisering, som skiftar mellan olika grupper beroende på vem som upplever sig vara politiskt eller socialt marginaliserad.

4.4 Motivationsbaserade förklaringar

Motivationsbaserade förklaringar handlar om individens eller gruppens psykologiska behov eller känslor. Tron på konspirationsteorier är även en motivationsbaserad process där individen försöker hantera känslor av osäkerhet, hot eller maktlöshet genom att skapa mening, skydda sin självbild eller försvara sin tillhörighet till ett samhällssystem. I följande kapitel behandlas centrala motivationsbaserade perspektiv, uppdelade i tre delkapitel. Det första handlar om behovet av kontroll och meningsskapande, och hur konspirationsteorier kan erbjuda en känsla av ordning i en kaotisk värld. Det andra fokuserar på behovet av unikheter och självförsvar, där konspirationsteorier blir ett sätt att känna sig speciell eller skydda sitt ego. Det tredje och avslutande kapitlet diskuterar hur hot mot samhällssystemet och bristande tillit kan aktivera motivationsbaserade försvarsmekanismer, samt hur utbildning påverkar dessa processer.

4.4.1 Behov av kontroll och meningsskapande

Behovet av kontroll och säkerhet är en central drivkraft bakom tron på konspirationsteorier (Douglas et al., 2017). När människor upplever osäkerhet eller maktlöshet kan konspirationsteorier fungera som en kompensatorisk strategi för att återställa en känsla av ordning och kontroll (Douglas et al., 2019). Hos individen skapas en känsla av makt eller insikt då hen får en alternativ förklaring till komplexa händelser, eftersom individen känner att hen, till skillnad från andra, ser igenom lögnerna. Denna känsla av kontroll är dock oftast tillfällig och leder sällan till en långvarig tro på konspirationer (Douglas et al., 2017). När människor får tillbaka en känsla av kontroll, minskar också tron på konspirationsteorier. Detta visar att tron i första hand fungerar som ett kortsiktigt psykologiskt försvar snarare än en långvarig övertygelse. Även om konspirationsteorier i stunden ger psykologisk kompensation och tilltalar behovet av kontroll och säkerhet, gör de i praktiken människor mer passiva, mindre själv tillräckliga och mer osäkra (Douglas et al., 2019). På så vis stärker konspirationsteorier känslan av maktlöshet i stället för att lätta på den.

Utöver behovet av kontroll spelar även behovet av meningsskapande en central roll i tron på konspirationsteorier. Människor strävar efter att förstå sin omvärld och skapa meningsfulla förklaringar till händelser (Douglas et al., 2017). Som tidigare nämnts i kapitel 4.2 söker människor efter mönster och samband, även där de kanske inte finns. Detta sker till exempel när människor upplever osäkerhet, motsägelsefull information eller oförklarliga händelser (Douglas et al., 2019).

Konspirationsteorier fyller detta behov av meningsskapande, eftersom de erbjuder till synes sammanhängande förklaringar till komplexa eller skrämmande händelser, samt en känsla av mening när världen verkar kaotisk. De ger också människor möjlighet att försvara existerande övertygelser mot motstridiga fakta, vilket gör dem speciellt lockande. Även denna funktion är dock ofta mer lockande än tillfredsställande (Douglas et al., 2017). Konspirationsteorier lovar mening i en komplex värld, men resulterar ofta i ökad osäkerhet och minskat kritiskt tänkande.

En annan aspekt som kan påverka dessa behov är religion och spiritualitet. Vissa former av spiritualitet och religion kan öka mottagligheten för konspirationsteorier, eftersom de tillfredsställer behovet av mening i en osäker värld. Konspirationsteorier kan då fungera som meningsskapande, särskilt för personer som redan tolkar världen spirituellt eller religiöst. På så sätt erbjuder konspirationsteorier en känsla av kontroll och mening, vilket kan göra dem särskilt attraktiva för troende människor (Jedinger & Siegers, 2024).

Konspirationsteorier tillfredsställer även människans behov av kognitiv slutledning, det vill säga behovet av att snabbt minska osäkerhet genom tydliga och stabila förklaringar (Leman & Cinnirella, 2013; Marchlewska et al., 2018). Konspirationsteorier blir särskilt attraktiva när människor upplever osäkerhet eller motsägelsefull information, eftersom de erbjuder enkla och sammanhängande förklaringar till komplexa händelser. De ger tydliga orsaker och skyldiga, vilket blir lockande för människor med behov av kognitiv slutledning. Ju större och mer betydelsefull en händelse är, desto starkare blir behovet av en proportionellt stor förklaring, vilket gör människor mer mottagliga för konspirationsteorier (Leman & Cinnirella, 2013). Samtidigt kan ideologiska och sociala faktorer, såsom hot mot den egna världsbilden eller politiska identiteten, förstärka detta behov. Detta kan leda till snabba och svartvita tolkningar samt motstånd mot ny information, vilket i sin tur ökar benägenheten att tro på konspirationsteorier (Marchlewska et al., 2018).

4.4.2 Behov av unikheter och självmotiv

Tron på konspirationsteorier är ett sätt för människor att känna sig speciella och självständiga i förhållande till majoriteten och auktoriteter. De tillfredsställer behovet av unikheter, alltså att sticka ut jämfört med andra och inte bara vara en i mängden (Biddlestone et al., 2021). Människor med instabil självkänsla och osäkerhet, samt ett starkt behov av denna särskildhet, tror i högre grad på konspirationsteorier. Detta beror på att tron kan ge en känsla av särskild insikt och kontroll, vilket stärker självkänslan när den är hotad. Även individualism, alltså tendensen att se sig själv som

oberoende och särskild från gruppen, kan öka benägenheten att tro på konspirationsteorier, eftersom individualism är kopplad till behovet av unikheter (Biddlestone et al., 2020). Individualister värderar ofta självständighet och avvikelser, vilket gör att konspirationsteorier som utmanar konventionella uppfattningar blir mer mottagliga och lockande för dem. Här kan även vissa former av spiritualitet och religion spela in, särskilt de som betonar personlig insikt och egen sanning. Detta beror på att deras sätt att tänka tillfredsställer behovet av att känna sig unik, speciell och insiktsfull (Jedinger & Siegers, 2024).

Människor har även ett behov att försvara sin egen självbild. Om den positiva självbilden hotas, söker människor efter sätt att skydda sitt egenvärde (Biddlestone et al., 2021), till exempel genom att skuldbelägga andra för sina problem, känna en moralisk överlägsenhet eller uppleva att man ser igenom systemet. Tron på konspirationsteorier fungerar då som ett psykologiskt skydd för självet och ett sätt att avleda skuld. Även narcissism kan förutsäga tron på konspirationsteorier. Eftersom narcissism ofta leder till misstänksamhet och känslor av förföljelse, kan konspirationsteorier erbjuda en förklaring som placerar skulden på någon annan. Konspirationsteorier blir därmed särskilt lockande för narcissister som ser sig själva som unika och upplysta (Biddlestone et al., 2021).

Reaktans är ett närliggande motiv som handlar om att göra motstånd mot upplevda kränkningar av ens frihet. Personer som känner att deras autonomi är hotad, till exempel genom restriktioner under covid-19-pandemin, kan reagera med att omfamna konspirationsteorier och avvisa etablerad information. Forskning har visat att reaktans hänger ihop med starkare tro på konspirationsteorier (Biddlestone et al., 2021).

Både självförsvar och självförstärkning, att avleda skuld respektive tillfredsställa behovet av unikheter och autonomi, tjänar samma syfte för individen. Detta genom att skydda och stärka självet genom att avvisa hot mot självbilden. På så sätt blir tron på konspirationsteorier en psykologisk strategi för att bevara stabilitet när självet upplevs som hotat. Men dessa strategier kan få negativa konsekvenser i form av ökad misstro, isolering och en förstärkning av konspiratoriskt tänkande (Biddlestone et al., 2021).

4.4.3 Systemhot, utbildning och tillit

Systemrättfärdigandeteorin (eng. *system justification theory*) (Jost & Banaji, 1994; Douglas et al., 2017) menar att människor har ett psykologiskt behov av att se det sociala och politiska systemet

som rättvist och legitimt. Detta leder till att människor tenderar att försvara befintliga system även när de är till nackdel för dem själva, eller försöker hitta förklaringar till att de inte fungerar. Konspirationsteorier kan i detta sammanhang fungera som ett verktyg för att återställa eller upprätthålla systemets legitimitet, exempelvis genom att lägga skulden på enskilda aktörer snarare än på systemet som helhet.

När detta behov hotas uppstår det som kallas systemidentitetshot (eng. *system identity threat*) (Federico et al., 2018), som även tidigare tagits upp i samband med sociala förklaringar. När människor upplever att det samhälle de identifierar sig med verkar vara instabilt eller orättvist, triggas ett motivationsbaserat försvar där de söker förklaringar som återställer känslan av ordning och kontroll. Konspirationsteorier blir då lockande eftersom de erbjuder en tydlig fiende eller enkel förklaringsmodell som skyddar både individens och gruppens uppfattning om systemets legitimitet. Systemrättfärdigandeteorin beskriver därmed det underliggande behovet, medan systemidentitetshot beskriver situationen som aktiverar detta motivationsbaserade försvar. Tillsammans hjälper dessa begrepp att förklara varför människor ibland vänder sig till konspirationsteorier när de upplever att samhället eller deras grupp hotas. Detta relaterar till Douglas et al. (2017), som beskriver hur tron på konspirationsteorier kan fungera som ett psykologiskt försvar mot upplevda hot mot systemets stabilitet. När tilliten till samhällsinstitutioner minskar, söker människor alternativa förklaringar för att hantera känslor av osäkerhet och maktlöshet vid upplevda systemhot.

Forskning visar att människors benägenhet att tro på konspirationsteorier ökar under samhällsliga kriser, såsom politiska oroligheter eller ekonomisk instabilitet (Van Prooijen & Douglas, 2017). I krissituationer där människor upplever att systemets stabilitet är hotad, och tilliten till institutioner och auktoriteter minskar, aktiveras ett motivationsbaserat försvar där de försöker återställa en känsla av trygghet och förutsägbarhet genom att söka alternativa förklaringar (Douglas et al., 2019). Konspirationsteorier kan därmed förstås som en psykologisk reaktion på upplevda systemhot, där minskad tillit till samhällets strukturer skapar ett behov av symbolisk trygghet och samhörighet.

Forskning visar också att utbildning inte bara påverkar människors kognitiva förmågor, utan också psykologiska behov (Van Prooijen, 2017). Utbildning ökar känslan av kontroll, förutsägbarhet och tillit till samhällets institutioner och auktoriteter, vilket minskar tron på konspirationsteorier. Personer med högre utbildning upplever i högre grad att de har inflytande och förståelse över samhällsprocesser, och känner därför ett mindre behov av att söka sig till alternativa förklaringar. Lägre utbildningsnivå är däremot ofta förknippad med känslor av maktlöshet och misstro, vilket kan

skapa ett motivationsbaserat behov av att återställa mening och kontroll genom tron på konspirationsteorier (Van Prooijen, 2017).

4.5 Sammanfattning

Mitt syfte med denna avhandling var att på basis av tidigare forskning redogöra för varför människor börjar tro på konspirationsteorier. Därtill var forskningsfrågan: Vilka kognitiva, sociala och motivationsbaserade faktorer bidrar till att människor utvecklar tro på konspirationsteorier? Som litteraturgenomgången har visat kan man konstatera att individer dras till konspirationsteorier på grund av många olika socialpsykologiska faktorer (Douglas et al., 2017).

Tidigare forskning har visat att flera kognitiva mekanismer bidrar till att människor börjar tro på konspirationsteorier. Dessa mekanismer påverkar hur människor tolkar, bearbetar och skapar mening i sin sociala värld. Kognitiva felslut som attributionsbias, agentdetektion och proportionalitetsbias leder till att individer söker avsiktliga orsaker bakom händelser, särskilt när de upplevs som hotfulla eller komplexa (Douglas et al., 2017; Leman & Cinnirella, 2013; Van Prooijen & van Vugt, 2018). Denna tendens förstärks genom mönstersökande och illusorisk mönsteruppfattning, som gör att människor uppfattar samband där inga nödvändigtvis finns. Med dessa kognitiva genvägar blir det lättare för individer att hitta förklaringar till komplexa händelser, samt att tolka slumpmässiga händelser som resultat av dolda planer, vilket är centralt i konspiratoriskt tänkande (Douglas et al., 2017; Van Prooijen & van Vugt, 2018).

Utöver dessa genvägar visar forskning att det sätt människor bearbetar information på också påverkar sannolikheten att tro på konspirationsteorier. Bristande analytiskt, kritiskt och vetenskapligt tänkande gör att individer lättare accepterar information som bekräftar deras befintliga uppfattningar och avvisar motstridiga fakta (Douglas et al., 2017; Gjoneska, 2021; Jedinger & Siegers, 2024). Personer som i högre grad styrs av intuition och känslor tenderar även att snabbare acceptera förenklade förklaringar (Pytlik et al., 2020). Utbildning har också en påverkan, eftersom utvecklade kognitiva färdigheter, som logiskt resonemang och källkritik, kan leda till konspiratoriskt tänkande (Douglas et al., 2017; Gjoneska, 2021; Pytlik et al., 2020).

De sociala förklaringarna visar att tron på konspirationsteorier skapas i samspelet mellan social identitet, normer och upplevd marginalisering. När en grups status eller världsbild hotas kan

konspirationsteorier fungera som ett sätt att skydda ingruppen och förklara orättvisor genom att lägga skulden på utgrupper (Biddlestone et al., 2021; Robertson et al., 2022). Därmed bidrar de till att stärka gruppssammanhållningen och skapa en känsla av att stå på rätt sida. I sociala sammanhang, särskilt online, blir tron på konspirationsteorier också ett uttryck för normer och behovet av social bekräftelse (Biddlestone et al., 2021; Douglas & Sutton, 2023). Individer söker samhörighet och stöd hos andra med liknande värderingar och uppfattningar, vilket kan leda till att tron på konspirationsteorier föds inom gemenskaper.

På samhällslevellelig nivå uppstår tron på konspirationsteorier ofta i grupper som upplever misstro, marginalisering eller social orättvisa (Douglas et al., 2017; Douglas & Sutton, 2023). Upplevda hot mot gruppens värderingar och minskad tillit till officiella källor leder till att människor söker alternativa förklaringar. För grupper som historiskt upplevt rasism eller diskriminering kan konspirationsteorier dessutom fungera som ett sätt att förstå sin position i ett ojämlikt samhälle (Pierre, 2020; Uscinski et al., 2022).

Motivationsbaserade förklaringar uppmärksammar hur tron på konspirationsteorier drivs av människans grundläggande behov av kontroll, mening och tillit. När dessa behov hotas, till exempel vid osäkerhet, samhällskriser eller upplevelser av maktlöshet, fungerar konspirationsteorier som ett psykologiskt försvar (Douglas et al., 2017; Douglas et al., 2019). De erbjuder enkla förklaringar till komplexa händelser och utser tydliga aktörer att skylla på, vilket tillfälligt återställer en känsla av ordning och begriplighet. Även behovet av unikhet och självförsvar kan bidra till tron på konspirationsteorier, eftersom de ger individen en känsla av särskild insikt och autonomi samt skyddar självet vid hot mot den egna självbilden (Biddlestone et al., 2021).

När tilliten till samhällssystemet minskar blir konspirationsteorier ett sätt att återställa stabilitet. Enligt systemrättfärdigandeperspektivet vill människor se samhället som rättvist och legitimt, och när detta ifrågasätts uppstår ett motivationsbaserat försvar där alternativa förklaringar blir lockande (Douglas et al., 2017; Federico et al., 2018). Utbildning kan motverka denna process genom att stärka känslan av kontroll, förståelse och förtroende för institutioner, medan lägre utbildningsnivå ofta hänger samman med misstro och upplevelser av maktlöshet (Van Prooijen, 2017). Tron på konspirationsteorier kan därmed förstås som ett försök att hantera psykologiska hot; en strategi som på kort sikt erbjuder trygghet, men på längre sikt riskerar att förstärka misstro och osäkerhet (Douglas et al., 2019).

Sammanfattningsvis kan man konstatera att dessa kognitiva, sociala och motivationsbaserade mekanismer samspelar med varandra och påverkar varför vissa personer börjar tro på konspirationsteorier (Douglas et al., 2017). Det går inte att peka ut en enskild förklaring, utan tron är oftast resultatet av flera mekanismer som växelverkar med varandra.

5 Diskussion och slutsatser

Mitt syfte med denna avhandling var att på basis av tidigare forskning redogöra för varför människor börjar tro på konspirationsteorier. Genom att sammanställa centrala studier inom socialpsykologi har denna litteraturöversikt bidragit med att öka förståelsen för varför människor dras till konspirationsteorier. Resultaten visar att konspirationsteorier inte är ett avvikande fenomen, utan i stället hänger ihop med vanliga socialpsykologiska processer. Tidigare forskning betonar att olika kognitiva, sociala och motivationsbaserade mekanismer samspelar och påverkar varandra (Douglas et al., 2017). En viktig slutsats från denna litteraturöversikt är därmed att tron på konspirationsteorier inte beror på en enskild faktor, utan uppstår som ett resultat av hur människor tolkar information, relaterar till sociala grupper samt vilka psykologiska behov de vill tillfredsställa.

Denna litteraturöversikt bidrar även med att uppmärksamma relevansen av konspirationsteorier i dagens samhälle. Forskning visar att tron på konspirationsteorier har betydande konsekvenser på både individ- och samhällsnivå, till exempel minskat förtroende för myndigheter, större politisk polarisering, avvisande av vetenskapliga fakta samt ökad mottaglighet för felaktig information (Douglas et al., 2019; van Prooijen & Douglas, 2018). Samtidigt motverkas dessa negativa konsekvenser ofta utan att tydligt beakta varför människor faktiskt dras till konspirationsteorier. Avhandlingen bidrar med centrala förklaringar till varför människor börjar tro på konspirationsteorier samt i vilka sammanhang det sker, vilket kan öka möjligheten att utveckla mer effektiva metoder för att motverka tro. Till exempel betonar flera studier hur människor som upplever osäkerhet eller maktlöshet är mer benägna att tro på konspirationsteorier (Douglas et al., 2017; van Prooijen & van Vugt, 2018). Detta innebär att åtgärder som kan stärka upplevd kontroll och tillit kan vara viktiga i förebyggande arbete.

Eftersom forskning visar att konspirationsteorier kan minska förtroendet för myndigheter och skapa polarisering (Douglas et al., 2019), blir det centralt att förstå vilka mekanismer som ligger bakom

tron. Till exempel kan myndigheter arbeta mer transparent och konsekvent i sin kommunikation. Eftersom minskad tillit är en stark drivkraft bakom konspirationsteorier (Pierre, 2020), kan tydligare och mer tillgänglig information göra stor skillnad, särskilt i samhällskriser när osäkerheten är som störst. Dessutom kan institutioner och aktörer använda forskningsbaserade strategier, såsom att visa hur konspirationsteorier uppstår eller uppmuntra till reflektion i stället för att direkt avfärda påståenden (Stall & Petrocelli, 2023).

En annan viktig poäng som framkommer i denna avhandling är att tron på konspirationsteorier är mer universell och stabil än tidigare antagits. Forskning visar att tron på konspirationsteorier förekommer i alla kulturer, historiska tider och politiska kontexter (van Prooijen & van Vugt, 2018). Tron är inte begränsad till specifika demografiska grupper eller politiska ideologier, utan den finns relativt utspridd i befolkningen (Uscinski et al., 2022). Detta ökar förståelsen för fenomenet och visar att det inte är ett avvikande tankesätt, utan i stället en normal reaktion på osäkerhet och upplevda hot. En viktig slutsats är därmed att konspirationsteorier bör förstås som ett brett samhällsfenomen, snarare än ett individuellt problem.

Genom att förstå konspirationsteorier som ett samhällsfenomen blir det också lättare att förstå att lösningarna behöver vara kollektiva. Forskning visar att sociala miljöer, särskilt online, kan förstärka tron på konspirationsteorier genom normer och tillhörighet (Wagner-Egger et al., 2022). Eftersom informationsspridningen i dagens samhälle är snabb och svår att kontrollera, är det särskilt viktigt att arbeta med hur information sprids i digitala miljöer. Skolor kan till exempel stärka ungas kritiska tänkande och hjälpa dem känna igen felaktig information (Gjoneska, 2021).

Styrkan i den utförda litteraturöversikten är att den tar upp många olika perspektiv, och inte hävdar att en enda förklaring eller mekanism orsakar tro på konspirationsteorier. Avhandlingen baserar sig även på ett brett antal vetenskapliga artiklar från bland annat flera olika socialpsykologiska journaler. En annan styrka är att litteraturen har analyserats utifrån tydliga kategorier, vilket ger en systematisk förståelse för hur olika mekanismer samverkar.

Som alla studier har även denna avhandling vissa begränsningar. Eftersom litteraturöversikten utgår från ett socialpsykologiskt perspektiv har inte andra perspektiv, såsom klinisk psykologi och neurovetenskap, analyserats. Tidigare forskning visar till exempel att personlighet och kliniska symptom kan påverka tron på konspirationsteorier, men dessa har inte varit i fokus här. Litteraturöversikten har även främst utgått från västerländska källor, eftersom största delen av forskningen är producerad i dessa kontexter. Detta innebär att generaliserbarheten till andra

kulturella kontexter är osäker (Uscinski et al., 2022). Dessutom har denna studie inte jämfört olika åldersgrupper, inkomstgrupper eller kulturer, trots att dessa jämförelser kan vara relevanta för att förstå variationen i tron på konspirationsteorier.

Jag har ändå beaktat begränsningarna genom att använda brett citerade och granskade källor, samt att tydligt avgränsa avhandlingen till socialpsykologiska mekanismer. Litteraturöversiktens syfte har varit att sammanfatta socialpsykologiska mekanismer som orsakar tron på konspirationsteorier, och inte att förklara alla tänkbara aspekter. Genom att noggrant välja ut vetenskapliga artiklar samt vara tydlig med avgränsningarna har studiens trovärdighet och fokus stärkts.

I framtiden skulle det vara viktigt att utföra mer forskning i icke-västerländska kontexter, eftersom konspirationsteorier förekommer överallt oberoende av kultur och historia. Det kunde också vara intressant att undersöka vidare hur olika mekanismer samspekar i föränderliga samhällssituationer, såsom kriser, pandemier eller politiska konflikter. Det finns även potential för praktiska tillämpningar eftersom forskning visar att konspirationsteorier både påverkar och påverkas av samhällsliga processer (Douglas et al., 2019). Resultat från denna avhandling kan till exempel användas för att utveckla insatser som stärker kritiskt tänkande, ökar transparensen i kommunikation och motverkar polarisering.

Denna kunskap kan hjälpa samhället att arbeta mer förebyggande. Eftersom flera studier visar att människor som känner sig maktlösa eller marginaliserade är mer mottagliga för konspirationsteorier (Douglas et al., 2017; van Prooijen & van Vugt, 2018), är det viktigt att stärka social inkludering och tillit i samhället. Åtgärder som främjar delaktighet, jämlikhet och trygghet kan minska behovet att söka sig till alternativa förklaringar. Forskning kring konspirationsteorier är användbar för att arbeta för ett mindre splittrat samhälle.

Sammanfattningsvis visar denna avhandling att tron på konspirationsteorier är ett komplext och mångfacetterat fenomen som formas av både individuella psykologiska processer och sociala kontexter. Genom att sammanfatta tidigare forskning inom socialpsykologi bidrar litteraturöversikten till en djupare förståelse för varför människor dras till konspirationsteorier, och hur detta kan hanteras i ett samhälle där information sprids snabbt och osäkerhet ofta är närvarande. Detta gör ämnet relevant för forskare men även beslutsfattare, utbildare och alla som arbetar med samhällsinformation.

Litteratur

Biddlestone, M., Green, R., Cichocka, A., Sutton, R., & Douglas, K. (2021). Conspiracy beliefs and the individual, relational, and collective selves. *Social and Personality Psychology Compass*, 15(10), e12639. <https://doi.org/10.1111/spc3.12639>

Biddlestone, M., Green, R., & Douglas, K. M. (2020). Cultural orientation, power, belief in conspiracy theories, and intentions to reduce the spread of COVID-19. *British Journal of Social Psychology*, 59(3), 663–673. <https://doi.org/10.1111/bjso.12397>

Douglas, K. M., Sutton, R. M., & Cichocka, A. (2017). The psychology of conspiracy theories. *Current Directions in Psychological Science*, 26(6), 538–542. <https://doi.org/10.1177/0963721417718261>

Douglas, K. M., Uscinski, J. E., Sutton, R. M., Cichocka, A., Nefes, T., Ang, C. S., & Deravi, F. (2019). Understanding conspiracy theories. *Political Psychology*, 40(1), 3–35. <https://doi.org/10.1111/pops.12568>

Douglas, K. M. & Sutton, R. M. (2023). What are conspiracy theories? A definitional approach to their correlates, consequences, and communication. *Annual Review of Psychology*, 74, 271–298. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-032420-031329>

Federico, C. M., Williams, A. L., & Vitriol, J. A. (2018). The role of system identity threat in conspiracy theory endorsement. *European Journal of Social Psychology*, 48(7), 927–938. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2495>

Gjoneska, B. (2021). Conspiratorial beliefs and cognitive styles: An integrated look on analytic thinking, critical thinking, and scientific reasoning in relation to (dis)trust in conspiracy theories. *Frontiers in Psychology*, 12, 736838. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.736838>

Jedinger, A., & Siegers, P. (2024). Religion, spirituality, and susceptibility to conspiracy theories: examining the role of analytic thinking and post-critical beliefs. *Politics and Religion*, 17(3), 389–409. <https://doi.org/10.1017/S1755048324000130>

- Leman, P. J. & Cinnirella, M. (2013). Beliefs in conspiracy theories and the need for cognitive closure. *Frontiers in Psychology*, 4, 00378. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00378>
- Marchlewska, M., Cichocka, A., & Kossowska, M. (2018). Addicted to answers: Need for cognitive closure and the endorsement of conspiracy beliefs. *European Journal of Social Psychology*, 48(2), 109–117. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2308>
- OECD. (2024). *OECD survey on drivers of trust in public institutions 2024 results – Country notes: Finland*. OECD Publishing. https://www.oecd.org/en/publications/oecd-survey-on-drivers-of-trust-in-public-institutions-2024-results-country-notes_a8004759-en/finland_596ba5da-en.html
- Pierre, J. M. (2020). Mistrust and misinformation: A two-component, socio-epistemic model of belief in conspiracy theories. *Journal of Social and Political Psychology*, 8(2), 617–641. <https://doi.org/10.5964/jspp.v8i2.1362>
- Prims, J. P. (2024). Call it a conspiracy: How conspiracy belief predicts recognition of conspiracy theories. *PLOS ONE*, 19(3), e0301601. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0301601>
- Pummerer, L., Ditrich, L., Winter, K., & Sassenberg, K. (2022). Think about it! Deliberation reduces the negative relation between conspiracy belief and adherence to prosocial norms. *Social Psychological and Personality Science*, 14(8), 952–963. <https://doi.org/10.1177/19485506221144150>
- Pytlik, N., Soll, D., & Mehl, S. (2020). Thinking preferences and conspiracy belief: Intuitive thinking and the jumping to conclusions-bias as a basis for the belief in conspiracy theories. *Frontiers in Psychiatry*, 11, 568942. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.568942>
- Ren, Z. (Bella), Dimant, E., & Schweitzer, M. (2023). Beyond belief: How social engagement motives influence the spread of conspiracy theories. *Journal of Experimental Social Psychology*, 104, 104421. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2022.104421>
- Robertson, C. E., Pretus, C., Rathje, S., Harris, E. A., & Van Bavel, J. J. (2022). How social identity shapes conspiratorial belief. *Current Opinion in Psychology*, 47, 101423. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2022.101423>

Stasielowicz, L. (2022). Who believes in conspiracy theories? A meta-analysis on personality correlates. *Journal of Research in Personality*, 98, 104229.

<https://doi.org/10.1016/j.jrp.2022.104229>

Sharevski, F., & Loop, J. V. (2023). Children, parents, and misinformation on social media. *arXiv*, arXiv:2312.09359. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2312.09359>

Stall, L., & Petrocelli, J. (2023). Countering conspiracy theory beliefs: Understanding the conjunction fallacy and considering disconfirming evidence. *Applied Cognitive Psychology*, 37(2), 266–276. <https://doi.org/10.1002/acp.3998>

Strömbäck, J., Broda, E., Tsfati, Y., Kossowska, M., & Vliegenthart, R. (2024). Disentangling the relationship between conspiracy mindset versus beliefs in specific conspiracy theories. *Zeitschrift Für Psychologie*, 232(1), 18–25. <https://doi.org/10.1027/2151-2604/a000546>

Uscinski, J. E., Enders, A. M., Seelig, M. I., Klofstad, C. A., Funchion, J. R., Everett, C., Wuchty, S., Premaratne, K., & Murthi, M. (2022). Have beliefs in conspiracy theories increased over time? *PLOS ONE*, 17(7), e0270429. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0270429>

van Prooijen, J. W., & Douglas, K. M. (2018). Belief in conspiracy theories: Basic principles of an emerging research domain. *European Journal of Social Psychology*, 48(7), 897–908.

<https://doi.org/10.1002/ejsp.2530>

van Prooijen, J. W., & Douglas, K. M. (2017). Conspiracy theories as part of history: The role of societal crisis situations. *Memory Studies*, 10(3), 323–333.

<https://doi.org/10.1177/1750698017701615>

van Prooijen, J. W., & van Vugt, M. (2018). Conspiracy theories: Evolved functions and psychological mechanisms. *Perspectives on Psychological Science*, 13(6), 770–788.

<https://doi.org/10.1177/1745691618774270>

van Prooijen, J. W. (2017). Why education predicts decreased belief in conspiracy theories. *Applied Cognitive Psychology*, 31(1), 50–58. <https://doi.org/10.1002/acp.3301>

Wagner-Egger, P., Bangerter, A., Delouvée, S., & Dieguez, S. (2022). Awake together: Sociopsychological processes of engagement in conspiracist communities. *Current Opinion in Psychology*, 47, 101417. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2022.101417>

Wagner-Egger, P., Fernandes, D. O., Carrel, J., & Delouvée, S. (2023). Do real and invented scandals fuel beliefs in conspiracy theories? *European Journal of Psychology Open*, 12(1), 101034. <https://doi.org/10.1024/2673-8627/a000034>

Yle News. (2025, 15 maj). *Only half of Finns trust healthcare system, THL says*. Yle News. <https://yle.fi/a/74-20161958>

Önnerfors, A. (2021). Konspirationsteorier och covid-19: Mekanismerna bakom en snabbväxande samhällsutmaning. *Myndigheten för samhällsskydd och beredskap (MSB)*. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1706013/FULLTEXT01.pdf>